

ЦІННІСНІ ЗРУШЕННЯ ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Кутуєв П. В.,

*доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Макаренко Д. В.,

*старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Северинчик О. П.,

*старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

У статті розглядається динаміка ціннісних зрушень, що відбулись в Україні за останні роки після Євромайдану, в перспективі розвитку громадянського суспільства. Проблематика, чи радше уява про громадянське суспільство, стали своєрідним шиболетом суспільних наук на пострадянських теренах. Громадянське суспільство або сакралізується як джерело головних суспільних благ (public goods), або у рамках конспірологічного дискурсу редукується до «агентів впливу» зовнішніх сил. Водночас на тлі цих виразно крайніх позицій щодо природи та ролі громадянського суспільства у функціонуванні соціуму та спричиненні соціальних змін реалістичне, тверезе та помірковане соціологічне вивчення цього феномена є обмеженим.

За всієї різноманітності інтерпретацій громадянського суспільства більшість дослідників сходяться на тому, що це поняття застосовується для вивчення неполітичного елемента соціальної системи, елемента, який, водночас є політично релевантним та є необхідною ознакою модерної демократії.

Стаття зосереджується на тому, як масовий протестний євромайданний рух та подальші трансформації в Україні з 2013 року вплинули на динаміку ціннісних пріоритетів українських громадян, ціннісних пріоритетів, які є сумісними з розвитком громадянського суспільства.

На основі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ можна побачити зростання особистісної значимості демократичного розвитку своєї країни; можливості висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу; можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур; участь у діяльності політичних партій і громадських організацій, впевненості в тому, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини; демократія надає людям можливість об'єднуватись у партії та союзи для реального захисту власних прав та інтересів. Мобілізація громадянського суспільства може стати чинником пом'якшення гостроти суперечностей в українському соціумі, встановлення миру, формування цінностей конституційного патріотизму.

В статье рассматривается динамика ценностных сдвигов, которые произошли в Украине за последнее годы после евромайдана, в перспективе развития гражданского общества. Проблематика, или скорее представление о гражданском обществе стали своеобразным шиболетом общественных наук на постсоветском пространстве. Гражданское общество или сакрализуется как источник главных общественных благ (public goods), либо в рамках конспирологического дискурса редуцируется в «агентов влияния» внешних сил. Одновременно на фоне этих отчетливо крайних позиций относительно природы и роли гражданского общества в функционировании социума и причинении социальных изменений реалистичное, трезвое и умеренное социологическое изучение этого феномена является ограниченным.

При всем разнообразии интерпретаций гражданского общества подавляющее большинство исследователей сходятся на том, что это понятие применяется для изучения неполитического

елемента соціальної системи, елемента, котрий, одночасно, є політично релевантним і є необхідним знаком сучасної демократії.

Стаття зосереджується на тому, як масове протестне євромайданське рухання і далішні трансформації в Україні з 2013 року впливали на динаміку ціннісних пріоритетів українських громадян, ціннісних пріоритетів, сумісних з розвитком громадянського суспільства.

На основі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ можна побачити зростання особистісної значимості демократичного розвитку своєї країни; можливість висловлювати думки по політичним і іншим питанням, не побоюючись за особисту свободу; можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур; участь в діяльності політичних партій і громадських організацій, впевненості в тому, що тільки в демократичному суспільстві по-справжньому уважають права людини; демократія надає людям можливість об'єднуватися в партії і союзи для реальної захисти своїх прав і інтересів. Мобілізація громадянського суспільства може стати фактором з'ясування гостроту суперечностей в українському суспільстві, встановлення миру, формування цінностей конституційного патріотизму.

The article analyzes the dynamics of value transformations that have taken place in post-Maidan Ukraine in the context of the civil society evolution. The *problematique* or rather idealized image of a civil society has become a shibboleth of the post-Soviet social sciences. Civil society either is viewed as a sacral entity and an ultimate source of public good or is being reduced – in a conspiracy fashion – to a network of a foreign “agents of influence.” The preponderance of these mutually exclusive interpretations of a civil society makes a sober and realistic treatment of the phenomenon in question a rarity in social science discourse.

Most scholars agree that the civil society is a non-political entity which, at the same time, is highly relevant to political system and is a defining feature of modern democracy.

The article focuses on the impact of the Euromaidan movement as well as subsequent transformations in Ukraine since 2013 on the dynamics of Ukrainian populace values. The article examines how these values are compatible with and conducive to the development of civil society.

Drawing upon the data collected by the NAS Institute of Sociology we have grounds to claim that the personal significance of the following dimensions of the democratic development have grown: the ability to express oneself freely on the issues of politics without fearing / suffering repercussions; ability to criticize and influence decision making of authorities; participation in activities of political parties and NGOs, belief in a democracy as a prerequisite of human rights; belief in a democracy as a precondition of founding political parties and unions to protect citizens' rights and interests.

The civil society mobilization might become a factor in ameliorating the conflicts in Ukrainian society, peace building and promotions of the values of constitutional patriotism.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянські цінності, держава, що сприяє розвитку, мобілізація, сучасна демократія, розвиток, Україна.

Актуальність. Відносини і взаємовплив громадянського суспільства й держави є визначальними у забезпеченні як демократичного розвитку країни, так і власне визначення / перевизначення демократії. Початково у працях класичних мислителів (Локка, Гоббса, Монтеск'є, Руссо, Канта, Гегеля, А. де Токвіля та багатьох інших) це поняття використовувалося для розмежування суспільства та держави. Тепер його використовують для означення організацій та інститутів соціального порядку, що відносно незалежні від держави. Хоча доволі важко відійти від прямолінійних визначень модерності з їхнім традиційним акцентом на насильницькому вимірі та здійснити перехід до концептуального розуміння модерну / модернів з урахуванням демократичних практик [4]. За всієї різноманітності інтерпретацій громадянського суспільства більшість дослідників сходяться на тому, що це поняття застосовується для вивчення неполітичного елемента соціальної системи, елемента, який водночас є політично релевантним та є необхідною ознакою сучасної демократії.

Держава ототожнюється з інституційно-правовим апаратом, тоді як громадянське суспільство являє собою моделі різних об'єднань (групи за інтересами, професійні союзи). Ідеальний та ідеалізований «тип» громадянського суспільства наголошує на таких його елементах, як розвинуті культурні, політичні, правові, економічні відносини поміж індивідами, відносини, які не опосередковані державою. В ньому вільно розвивається громадське життя, діють приватні організації та установи, незалежні від держави медіа, виникають найрізноманітніші громадські рухи й ініціативи. Водночас дослідження Шері Берман [9] ще наприкінці 1990-х років вельми переконливо продемонстрували, що розвинуте громадянське суспільство може підпадати під вплив гегемоністичної політичної сили та сприяти приходу до влади антидемократичних сил (як-от нацистів у Німеччині). Інший американ-

ський вчений, Ділан Райлі, взагалі вважає за можливе потверджувати існування громадянських (civic) підмурівків фашизму у міжвоєнній Європі [10].

Громадянське суспільство створює передумови для децентралізації державної влади шляхом передачі частини її функцій органам самоврядування. Рівновага між громадянським суспільством і державою є засадничим фактором стабільного демократичного розвитку, порушення якого веде до гіпертрофії владних інститутів. Як переконливо доводить американський дослідник Р. Патнем, горизонтально організовані добровільні асоціації, які перетинають вертикальні соціальні розподіли в суспільстві, є більш сприятливими для розширення соціальної кооперації, для формування норм доброзичливої взаємності і, таким чином, для становлення ефективної демократії, аніж ієрархічні або клієнтистські структури [6].

Проблематика, чи радше уява про громадянське суспільство, стали своєрідним шиболетом суспільних наук на пострадянських теренах. Громадянське суспільство або сакралізується як джерело головних суспільних благ (public goods), або у рамках конспірологічного дискурсу редукується до «агентів впливу» зовнішніх сил (за промовистий приклад другої картини світу править Росія часів В. Путіна). Воднораз на тлі цих виразно крайніх позицій щодо природи та ролі громадянського суспільства у функціонуванні соціуму та спричиненні соціальних змін реалістичне, тверезе та помірковане соціологічне вивчення цього феномена є обмеженим. Ці ремарки не мають на меті спростувати актуальність дослідження громадянського суспільства; радше навпаки, брак обґрунтованого соціологічного знання про це явище за умов спорадичних революційних збурень в українському соціумі робить його вивчення імперативним. Ба більше, впродовж останнього десятиріччя ми були свідками революційних подій різного масштабу та різного ступеню успішності, але здебільшого буде підставою стверджувати, що феномен / фактор, який ми звично та не надто рефлексивно позначаємо «громадянське суспільство», відіграв значущу роль.

До цих онтологічних міркувань додаються епістемологічні. Дискурс про громадянське суспільство нерідко потерпає від двох вад: або надто високого ступеню філософської спекулятивності, коли предметом стає глобальна та гіпостазована абстракція «громадянське суспільство», яка мислиться як реальність sui generis, або від мікрофокусу на неурядових організаціях та/або суспільних рухах, арифметична сума яких власне і конститує громадянське суспільство. Не менш важливим та проблематичним є поширена дослідницька практика дихотомічного протиставлення держави з одного боку та громадянського суспільства з іншого як засадничо та апріорі конфліктних сутностей, взаємодія яких є zero-sum game.

Метою статті є вивчення динаміки ціннісних зрушень, що відбулись в Україні за остання роки після Євромайдану, в перспективі розвитку громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Проблема для соціологічного аналізу полягає в тому як масовий протестний Євромайданний рух та подальша швидкоплинна динаміка розвитку суспільно-політичних процесів в Україні з 2013 р. (анексія Криму Росією, сепаратизм та війна на Донбасі, загострення соціально-економічних та фінансових проблем) вплинули на динаміку ціннісних пріоритетів українських громадян, які є передумовою становлення та розвитку громадянського суспільства. Емпіричною базою соціологічного аналізу є дані моніторингу Інституту соціології НАНУ 2016 р.

Зв'язок громадянського суспільства і цінностей проявляється в тому, що останні є передумовою формування громадянської активності з самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільних асоціативних утворень. На цей зв'язок, зокрема, вказує В. Степаненко, що є одним з найбільш відомих соціологів в Україні, який займається вивченням феномену громадянського суспільства. Він визначає його як «поняття, символічне поле, розгалуження соціальних інститутів, практик та цінностей, яке охоплює комплекс основних соціетальних характеристик та параметрів суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави і є самоорганізованою» [7, с. 6]. Це – комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який включає в себе наявність та розвиненість:

- соціальних інститутів (незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об'єднання громадян; принцип верховенства права, реалізований в рівності громадян перед законом та в реальному доступі громадян до правової справедливості; структурована та інституалізована політична опозиція; системи зовнішнього громадського контролю за владою на всіх рівнях, включаючи незалежний прокурорський нагляд, парламентські комісії, парламентські та громадські аудиторсько-контрольні комісії; правозахисні організації – «сторожові пси суспільства»);

- соціальних практик (суспільна активність громадян, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська залученість до добровільних суспільних, почасти неформалізованих та «віртуальних» (наприклад, через інтернет-лист) об'єднань; поінформованість – знання місцевих та загальнонаціональних новин; правова культура та вміння застосовувати правозахисну та судову систему; діяльність незалежних правозахисних недержавних організацій; лобювання суспільно-значимих ініціатив);

– суспільних цінностей та чеснот (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників та суспільних інститутів, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога) [7].

Отже, громадянське суспільство можна визначити як сферу взаємодії переважно незалежних від держави громадянських об'єднань, які захищені необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави в яких переважають громадянські цінності. Структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого і в зародковому стані фактично присутнє майже в кожному з них. Однак суспільства різняться за розмірами цієї сфери: може за тоталітаризму прямувати до нуля, а може охоплювати основний простір добровільних асоціацій та інших громадських інституцій з розвинутою системою громадянських цінностей.

Громадянське суспільство є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські об'єднання розв'язують самостійно або на рівні місцевого самоврядування, полегшуючи виконання державою її функцій. Інститути громадянського суспільства також виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, служать опорою у їхньому можливому протистоянні з державою, формують соціальний капітал, завдяки якому вона стає здатною до кооперації та ефективних солідарних дій. Крім того, інститути громадянського суспільства впорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади. Як вказано в теорії плюралістичної демократії Р. Даля, ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна група отримує шанс «бути почутою на горі» владної піраміди [2]. Відштовхуючись від думки Р. Даля, можна стверджувати, що суспільства, в яких визнання різноманітності групових інтересів поєднується із захистом індивідуальних прав особистості, функціонують як громадянські суспільства. В рамках таких суспільств індивіди, сповідуючи громадянські цінності, об'єднуються в асоціації, конкурують з іншими спілками та групами інтересів. Отже, поняття громадянського суспільства характеризує плюралістичний тип співіснування, організації і захисту групових інтересів та їхніх стосунків із державою (тип стосунків, що істотно відрізняється від двох інших типів – клієнтелізму і корпоратизму), а також розвиненість громадянських цінностей.

Громадянські цінності в Україні у світлі моніторингу Інституту соціології НАНУ

За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, у 2016 р. зростає значимість громадянських цінностей, що є основою розвитку громадянського суспільства: участь у діяльності політичних партій і громадських організацій, можливість критики і демократичного контролю владних структур, можливість вільно висловлювати власну думку, державна незалежність України, демократичний розвиток країни, відсутність значного соціального розшарування, створення в суспільстві рівних можливостей для всіх [8]. Позитивним індикатором для розвитку громадянського суспільства є розширення зони особистої відповідальності, зростання частки тих, хто готовий нести відповідальність за стан справ у власному населеному пункті. В 2016 р. українським громадянам доводилось об'єднуватись у вирішенні багатьох соціальних проблем, особливо актуальними з яких були: благоустрій місць сумісного проживання; волонтерська робота, підтримка переселенців, лікування та забезпечення воїнів АТО; участь в пікетах, демонстраціях для захисту своїх трудових, соціальних і культурних прав та інтересів; захист громадянських прав та свобод; організація культурного дозвілля, поліпшення умов навчання (виховання) своїх дітей; протидія незаконній забудові, будівельним аферам, корупції; подолання наслідків стихійного лиха; участь в добровільних народних дружинах. Свідченням підвищення вагомості громадянських цінностей в суспільній свідомості українського населення є зростання частки респондентів, що оцінюють особистісну значимість демократичного розвитку своєї країни (таблиця 1).

Таблиця 1

Демократичний розвиток

Варіанти відповідей	2012	2014	2016
1. Зовсім не важливо	1,2	2,0	2,5
2. Скоріше не важливо	6,3	3,8	5,2
3. Важко сказати важливо чи ні	24,4	19,6	16,7
4. Скоріше важливо	44,8	31,7	40,1
5. Дуже важливо	23,0	42,7	35,2
Не відповіли	0,2	0,2	0,3
Середній бал	3,8	4,1	4,0

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складників життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без урахування не-відповідей).

Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу, є важливим для приблизно 77% опитаних респондентів. До подій Євромайдану така частка респондентів складала 64% (таблиця 2).

Таблиця 2

**Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань,
не побоюючись за особисту свободу**

Варіанти відповідей	2012	2014	2016
1. Зовсім не важливо	1,9	2,1	1,4
2. Скоріше не важливо	7,6	4,3	7,1
3. Важко сказати важливо чи ні	25,9	20,0	14,2
4. Скоріше важливо	40,9	36,3	42,5
5. Дуже важливо	23,7	37,1	34,9
Не відповіли	0,0	0,2	0,1
Середній бал	3,8	4,0	4,0

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не-відповідей).

У розвинених країнах моделі здійснення громадського контролю за владою склалися й доволі успішно функціонують, тоді як в Україні вони лише апробуються. Поки що рано говорити про зрілу систему громадського контролю за діяльністю органів влади в реалізації ними життєво важливих суспільних інтересів, скоріше – про вибірковий тиск на владу з метою змусити її виконувати свої функції та зобов'язання. Спостерігається також тенденція потрапляння до ціннісних пріоритетів українського населення можливості громадського контролю над державою, а саме зростання значимості можливості критики і демократичного контролю влади (таблиця 3).

Таблиця 3

Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур

Варіанти відповідей	2012	2014	2016
1. Зовсім не важливо	2,7	2,8	2,6
2. Скоріше не важливо	11,7	5,7	9,2
3. Важко сказати важливо чи ні	32,9	27,7	23,4
4. Скоріше важливо	35,8	33,5	36,6
5. Дуже важливо	16,8	30,2	28,0
Не відповіли	0,1	0,2	0,3
Середній бал	3,5	3,8	3,8

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складників життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не-відповідей).

Ще однією важливою ціннісною передумовою становлення громадянського суспільства є зростання бажання серед українського населення брати участь у діяльності політичних партій і громадських організацій. Якщо до подій Євромайдану середній бал значимості склав 2,8 у 2012 р., в 2014 р. – 2,9, то вже після – 3,1 у 2016 р. (таблиця 4).

Зсув до прихильності ліберально-демократичним цінностям спостерігається також у відповідях респондентів на питання про повагу до прав та свобод індивідів та можливості реалізації індивідуального політичного вибору за демократії. Якщо в 2006 р. частка респондентів, що виразили впевненість, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини, склала приблизно 51%, то в 2016 р. майже 67% обирали варіанти відповідей повністю чи скоріше згоден (таблиця 5).

За означений період з 2006 р. по 2016 р. також виріс відсоток респондентів, що вірять у можливість захисту власних прав та інтересів під час об'єднання у партії та союзи – з приблизно 46% в 2006 р. до 62% у 2016 р. (таблиця 6).

Яким чином зростання значимості громадянських цінностей, прихильності цінностям ліберальної демократії як передумови функціонування та розвитку громадянського суспільства може надати позитивної політичної динаміки в Україні? Цінними і слухними є думки А. Багінського, який вважає,

що мобілізація громадянського суспільства може стати чинником подолання суперечностей в українському соціумі і встановлення миру як важливої мети завершення військового конфлікту на Донбасі [1]. Громадянське суспільство з засадничою ідеєю конституційного патріотизму (в термінології Ю. Габермаса), основоположною умовою формування якого є наявність високої політико-правової культури, домінування державних політико-культурних цінностей над етнокультурними і етноконфесійними. Отже, конституційний патріотизм передбачає демократичний устрій, формулювання умов суспільного договору, контракту між громадянами та владою [3]. Водночас ініціативи побудови громадянського суспільства зможуть бути реалізованими лише за умови ефективної держави, яка має сильну здатність до дії та здатна закласти підвалини інституційних передумов для миру [4]. Демократична держава, яка сприяє розвитку, функціонує у середовищі плюралістичного політичного суспільства, усуває перешкоди на шляху до реалізації творчого потенціалу соціальної дії [5].

Таблиця 4

Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій

Варіанти відповідей	2012	2014	2016
1. Зовсім не важливо	16,3	17,0	12,6
2. Скоріше не важливо	23,6	19,2	21,5
3. Важко сказати важливо чи ні	32,4	30,1	25,9
4. Скоріше важливо	21,1	19,2	24,6
5. Дуже важливо	6,6	14,2	15,3
Не відповіли	0,1	0,2	0,1
Середній бал	2,8	2,9	3,1

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не-відповідей).

Таблиця 5

Я впевнений, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини

Варіанти відповідей	2006	2016
1. Повністю згоден	25,8	31,7
2. Скоріше згоден	25,9	35,0
3. Важко сказати згоден чи ні	36,5	23,3
4. Скоріше не згоден	8,7	6,9
5. Зовсім не згоден	2,9	3,0
Не відповіли	0,2	0,1
Середній бал	2,37	2,14

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало повну згоду, а 5 – повну незгоду. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є незгода із запропонованим твердженням. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не-відповідей).

Таблиця 6

Демократія надає людям можливість об'єднуватись у партії та союзи для реального захисту власних прав та інтересів

Варіанти відповідей	2006	2016
1. Повністю згоден	20,7	24,1
2. Скоріше згоден	25,8	38,1
3. Важко сказати згоден чи ні	40,3	27,2
4. Скоріше не згоден	9,0	7,8
5. Зовсім не згоден	4,0	2,8
Не відповіли	0,2	0,0
Середній бал	2,5	2,27

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало повну згоду, а 5 – повну незгоду. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є незгода із запропонованим твердженням. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не-відповідей).

Висновок. Політичні потрясіння на зламі 2013–2014 рр. і збройний конфлікт на сході країни надали імпульс зростанню громадянського активізму, а отже, зростанню значимості громадянських цінностей. Водночас мобілізація задля колективних дій може мати, говорячи словами Майкла Манна, «темний бік» (тут, звісно, мається на увазі його трактат «The Dark Side of Democracy»), коли активізуються і рухи ксенофобського та екстремістського характеру¹. В цей час зміцнилися важливі культурні передумови становлення демократії – цінності довіри, солідарності та громадянської участі. На основі даних соціологічного моніторингу Інституту НАНУ можна побачити зростання особистісної значимості демократичного розвитку своєї країни; можливості висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу; можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур; участь у діяльності політичних партій і громадських організацій, впевненості в тому, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини; демократія надає людям можливість об'єднуватись у партії та союзи для реального захисту власних прав та інтересів. Відповідь на запитання про те, чи стане нинішнє зростання громадянської активності імпульсом для подальшого розвитку соціальних рухів й публічної сфери, інституціоналізації нових норм, правил та цінностей, трансформації моделей суспільно-політичного устрою залежить від реальних успіхів населення у захисті своїх прав та інтересів, подальшої динаміки формування мереж довіри в суспільстві, в тому числі між урядовими структурами та громадськими активістами. Мобілізація громадянського суспільства може стати чинником пом'якшення гостроти суперечностей в українському соціумі, встановлення миру, формування цінностей конституційного патріотизму. Водночас розвиток громадянського суспільства має своїм корелятом ефективну та дієздатну державу, яка спроможна стимулювати розвиток та захищати соціальну справедливість. Демократична держава, яка сприяє розвитку, функціонуючи у середовищі плюралістичного громадянського суспільства, створює передумови для реалізації творчого потенціалу соціальної дії.

Література:

1. Багінський А. Мобілізація громадянського суспільства у конфлікті на сході України: ідеологічні обмеження та ресурси розбудови миру. *Ідеологія і політика*. 2018. № 2. С. 4–24.
2. Даль Р. Демократія і її критики. Пер. с англ. Москва : РОССПЭН, 2003. 576 с.
3. Єнін М. Ідеологічні форми та ціннісні модифікації патріотизму української молоді (на основі аналізу модернованих групових дискусій). *Ідеологія і політика*. 2018. № 2. С. 61–93.
4. Кутуєв П., Чолій С. Мобілізація на пострадянському просторі: між імперативами модернізації та загрозами демодернізації. *Ідеологія і політика*. 2018. № 2. С. 4–24.
5. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016.
6. Патнем Р.Д. Творення демократії. Традиції творення громадської активності в сучасній Італії / Р.Д. Патнем, Р. Леонарді, Р.Й. Нанетті. Київ : Основи, 2001. 523 с.
7. Степаненко В.С. Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 3. 2000. С. 5–21.
8. Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін Інституту Соціології НАНУ Таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство» 2016 р. Соціологічний моніторинг. URL: http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php.
9. Berman S. Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic. *World Politics*. Vol. 49, № 3. 1997. P. 401–429.
10. Ishchenko V. Ukraine on the Brink. An Interview. *Jacobin*. URL <https://jacobinmag.com/2019/01/ukraine-maidan-protests-elections-volodymyr-ishchenko>.
11. Riley D. The Civic Foundations of Fascism in Europe: Italy, Spain, and Romania, 1870–1945. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2010. 258 p.

¹ На цю тематику див. публікації Володимира Іщенка, приміром: <https://jacobinmag.com/2019/01/ukraine-maidan-protests-elections-volodymyr-ishchenko>